

A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában

KARÁCSONYI DÁVID¹

Abstract

Origin of social division, spatial structures and characteristic features of the regions in Ukraine

The east-west structure of Ukraine means not only a political difference between the two, but also provides a very interesting geographic question from the social perspective. Ukraine is on the border of forest and steppe zones, between the territory of Middle- and Eastern Europe and between Russian and Polish influence. The Uman'-Harkiv line serves as a border between two regions with different histories and societies. There are not only two regions, but four macro regions: West-, Middle west-, East- and South-Ukraine, which have different urbanisation levels and different social, demographic, and ethnic situations. West-Ukraine was part of Russian sphere of interest since the 1939, while Middle west-Ukraine since the 1790s. In these regions nowadays, agriculture is also of great importance. East-Ukraine is the highly industrialized region of the country, and the former Soviet based power of this region. Although South-Ukraine has a high level of urbanisation, population density is very low. After independence in 1991, regional differences and structures became stronger. The gap between east and west deepens and was seen in the 2004 Orange Revolution. These differences are deep and can only be solved over time.

Bevezetés

„Távolról” nézve Ukrajna – első pillantásra – egyveretű tájaival homogén országnak tűnhet a szemlélődő számára. Ennek ellenére az ukrán társadalom megosztottsága a „Narancsos Forradalom” időszakában (2004) mindenki számára világosan megmutatkozott. Az országon belüli kettősség nem csak érdekes politikai, társadalmi kérdés, hanem térségi vetülete miatt a geográfia feladata is ennek a problémának a vizsgálata. Az ország megosztottsága ugyanis nem csak elméleti, csupán a társadalom belső tereiben létező választóvonalak mentén jelentkezik, hanem a konkrét földrajzi térben is. Ukrajna törté-

---

¹ ELTE TTK, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c. e-mail: karacsonyi_david@yahoo.de

neti-földrajzi tájait tekintve is rendkívül heterogén. Arra a kérdésre keresi e tanulmány a választ, hogy milyen okai lehetnek ennek a megosztottságnak, ill. a földrajzi térben miért és hol jelentkeznek a fő választóvonalak.

Ukrajna régióival a magyar szakirodalomban legtöbbször HAJDÚ-MOHAROS József foglalkozott leíró jelleggel (HAJDÚ-MOHAROS J. 1988, 1995). Bemutatta az ország történeti régióit, azok eredetét. A német nyelvű szakirodalomban FRIEDLEIN, G. (1993, 1998, 2000) foglalkozott ugyan ezzel a kérdéssel, ő azonban régiótípusokat is elkülönített (természet-földrajzi régiók, történeti-társadalmi régiók, gazdasági körzetek). BASSA L. (2006) a klasszikus szovjet gazdaságföldrajzi körzetekből kiindulva foglalta össze a fontosabb térségi kérdéseket kitérve a transzformáció következtében létrejött új gazdasági szerkezetre, térformáló erőkre is.

A leíró tanulmányok mellett számos ok-okozati fejtegetés is született, amelyek közül néhány a tagoltság okainak egy-egy szegmensét vizsgálja. Gazdaságpolitikai szempontból HARAN, A. (2002a) és ÅSLUND, A. (2005), társadalomföldrajzi szempontból pedig VAN ZON, H. et al. (1998, 2001) munkái foglalkoznak ezzel az országgal. Ide sorolandó MENDÖL T. (1946) munkája Kelet-Európa természeti és társadalmi viszonyokból, „rétegekből” eredő tagoló tényezőiről.

MRINSKA, O. (2003a, 2003b) ezzel szemben a területfejlesztés és a kvantitatív regionális elemzések szempontjából közelíti meg az egész kérdést. MAKSYMENKO, S. (2000) is foglalkozik a regionális egyenlőtlenségekkel az ukrán regionális politika kérdései kapcsán.

Az országot megosztó választóvonalak természeti-társadalmi eredetéről, háttéréről

Egy „lebergi” azt hallván, hogy Ukrajna Kelet-Európa szerves része, felháborodva vág vissza: Ukrajna Európa kellős közepe, hiszen Kárpátalján van kontinensünk földrajzi középpontja, tehát az országnak semmi köze sincs Kelet-Európához! Ugyanerről a kérdéstről viszont egy „donecki” ingerülten így vélekedik: Nem értem, mit akarnak azok a nyugatukránok (zapadnyikok), hisz Ukrajna mindig is Oroszország-anyácska szerves része volt!

Kinek van tehát igaza? A helyzet furcsasága az, hogy mindkettőnek. Ukrajna Ny-i – Lviv (Lemberg) környéki – térségei Lengyelországhoz, ill. a Habsburg Birodalomhoz tartoztak, és csupán 1945 után váltak Kelet-Európa részévé. A vallásban is inkább a görögkatolicizmus, mintsem az ortodoxia volt a jellemző. A Kelet viszont régebb óta volt az Orosz Birodalom része, sőt Ukrajna területe az első keleti-szláv birodalom, a Kijevi Rusz magva, és Kijev (Kiiv) a K-i ortodox vallás egyik központja.

Az ország megosztottsága tehát nem véletlen, hiszen a két nagy európai térség – Közép- és Kelet-Európa – határán fekszik. Maga az ország neve – *u krajina* – is ‘határvidéken, peremvidéken’ jelentésű (HAJDÚ-MOHAROS J. 1995). Valójában Közép- és Kelet-Európa határáról van-e itt szó? Ha a klasszikus – Dnyeper (Dnipro) mentén történő – felosztást, Jobbparti- (Pravoberezsjsja) és Balparti-Ukrajnát (Livoberezsjsja) vesszük figyelembe, akkor lehetséges (1. ábra).

húzódik, az Urálnál azonban már csak egy vékony sávban van jelen. Ezzel szemben a sztyepövezet épp K-en a legszélesebb, az Ural D-i lábától egészen a Kaukázusig tart, míg Ny-on a Budzsák területén szűnik meg. A két nagy táj MENDÖL szerint két nagy, csúcsával egymással szemben álló egyenlő szárú háromszögre hasonlít, amelyeket ő „lomboserdő-háromszögnek”, ill. „sztyep-háromszögnek” nevezett.

A két térséget tehát az a vonal választja el egymástól, amely a Kárpátok K-i kanyarulatától (Bodzafordulótól) egészen az Ural D-i részéig (Ufa térségéig) húzódik. A két terület közötti természeti különbség nagyban befolyásolta Kelet-Európa társadalmi fejlődését. A lomboserdő-háromszög – a Bug és a Dnyeper közti terület – volt a földművelő szlávok – *antok* – őshazája, akik sokáig csak az erdőterületeket lakták be. Itt alakult ki a Kijevi (keleti szláv) Birodalom, majd Moszkóvia is. A szlávok faluközösségekbe – „*mir*”-be – rendeződve hozták létre az erdőkben irtásföldjeiket, amelyeken mezőgazdasági tevékenységet folytattak.

Ezzel szemben a D-ebbre lévő sztyepövezet a nomádok hazája volt, amely hol egy nagy birodalomra egyesült Közép-Ázsiától a Kárpát-medencéig – Szkítia, Hun Birodalom, Arany Horda –, hol pedig a nomád népek „országútjává” vált. A nagy nomád birodalmak hosszabb-rövidebb időre ugyan ki tudták terjeszteni hatalmukat az erdőövezetben élő szlávokra, de tartósan nem tudták uralni az erdőket. A szlávok pedig ekkor még nem voltak annyira erősek, hogy el tudják foglalni a sztyepet.

Ez az egyensúlyi folyamat nagyjából a 16–17. sz.-ig tartott, amikor a megerősödő, Moszkva központú Orosz Birodalom (Moszkóvia) fokozatosan meghódította a sztyepet. Ennek a hódításnak alapvető feltétele és eszköze volt, hogy a keleti szlávok között kialakuljon egy lovas katonai réteg, a kozákság, amely képes uralni a végtelen füves pusztát. Az Orosz Birodalom a 18. sz. végére „legyőzte” a sztyepet és kijutott a Fekete-tengerhez, amely terjeszkedésének stratégiai célja volt. A kozáksággal pedig kezdetét vette az ukrán nép kialakulása. Az újonnan megszerzett sztyepterületeket gyakran nevezték „Új-Oroszországnak” (Novorosszia) is (HAJDÚ-MOHAROS J. 1995) (1. ábra).

Miért lényeges ez a folyamat Ukrajna tagoltságának megértése szempontjából? A sztyep és az erdő között húzódó határvonal kettészeli Ukrajna mai területét. A lengyel fennhatóság sosem lépte át ezt a vonalat, mindvégig megmaradt az erdőövezetben, így a lengyel-orosz vetélkedés fő színtere is az erdőövezet volt. Ezzel egy időben került szláv fennhatóság alá a tatár uralom alatt elnéptelenedett sztyepterület is, amelyet ezután a keleti szláv katonaparaszti réteg, a kozákság népesített be. Tehát míg az erdőövezetre igaz a Jobb- és Balparti Ukrajna elnevezés, addig a sztyepre ez értelmezhetetlen.

Hol húzódik tehát Ukrajnában Kelet és Nyugat határa, ha nem a Dnyepernél? Ez a határ Ukrajnában nem más, mint az erdő és a sztyep határa, azaz a Kárpátok K-i csücskétől az Ural D-i részéig húzódó vonal Ukrajnára

eső szakasza, amit (Kisinyov)-Umany-Harkiv vonalnak is lehet nevezni (1. ábra). Az erdő és a sztyeppövezet határát nem egy éles határvonalként, hanem inkább egy önálló átmeneti övezetként lehet értelmezni, amely az erdős sztyepp övének felel meg.

A korábbi lengyel uralom erősen rányomta bélyegét a mai Ukrajna területén lévő erdőövezet társadalmára, amely csak az utóbbi 300 évben – 18. sz. vége a 20. sz. közepe között – került orosz befolyás alá. Ebben a térségben alakult ki az ukrán nyelv is, amely valahol a lengyel és az orosz között áll. A sztyeppvidéken ezzel szemben a 16–17. sz.-ig nem élt számottevő szláv lakosság, és később főként oroszok népesítették be.

Az ukrán nép a lengyelek, az oroszok és a sztyepterületek népei által lakott területek határvidékén alakult ki. Egysége éppúgy, mint megosztottsága a peremvidéki létből ered. Megosztott, mert nem volt ezen a területen hosszú időszakot átölelő azonos társadalmi fejlődés, és egységes, mert a birodalmak közötti hatalmi úrben, tehát azonos körülmények között jött létre. Az ukrán nép megosztottsága tehát kialakulásával egyidős.

A 20. sz. során Ukrajna területén végbement immár egységes társadalmi fejlődés mégsem az egységesülés, hanem inkább a tagolódás irányába hatott, amelynek következtében nem mosódott el, sőt erősödött az „erdő és a sztyepp”, azaz a Nyugat és Kelet közötti különbség. Ez részben ugyancsak természeti adottságok következménye.

Ukrajna földje bővelkedik ásványkincsekben, azonban ezen előfordulások térbeli eloszlása az országon belül egyenlőtlen. A Donec-medence szene és kőszója, Krivij Rih és Kerics vasérc, Nikopol mangánérc, azaz minden olyan ásványkincs előfordulás, amelyre számottevő ipari bázis települhet, a K-i országrészben található. Ny-on csupán a Kárpátok vidéki kőszó, kálisó és szénhidrogéntelepek, ill. a volhíniai barnaszénmező említhető, ez azonban a K-i országrészhez képest nem jelentős.

Az ásványvagyon kiaknázása már a 19. sz. második felében megindult, ám a 20. sz.-ban érte el a tetőpontját. Az iparosítás teljesen átalakította Kelet-Ukrajna kultúrtájji, társadalmi és gazdasági arculatát. A korábban gyéren lakott sztyeppén az egymás után létrejövő bányák, kohászati üzemek környékén először kisebb majd egyre nagyobb munkás-lakónegyedek nőttek ki a földből, és a 20. sz. közepére kialakultak a Donec-medence, Krivij Rih, Dnyipropetrovszk és Zaporizzsja iparvárosi agglomerációi, amelyek a K-i térség lakosságának zömét magukba szívták. A kelet-ukrajnai parasztság rohamtempóban formálódott át városlakó munkásréteggé. Az átformálódás könnyű volt, hiszen itt nem voltak korábbról örökölt tradíciók, nem voltak nagy múltú polgárosodott városok, sőt a népesség zöme távolabbi vidékek falvaiból érkezett, és gyökereit hamar elveszítette.

Ezzel szemben Nyugat-Ukrajnát nem érintette nagymértékben az iparosítás, hisz itt híján voltak olyan ásványkincseknek, amelyre számottevő

ipart lehetett volna építeni. Ezen kívül a térség iparosítása, infrastrukturális fejlesztése stratégiai okok – a határ közelsége – miatt is háttérbe szorult. Itt a legutóbbi időkig fenn tudott maradni a tradicionális ukrán falusi (rurális) társadalom. A Podóliai-hátság, ill. a galíciai vásárvonal piachelyeiből kinőtt kisebb-nagyobb városok (Lemberg /Lviv/, Sztanyiszlav /Ivano-Frankivszk/, Ternopil, Proszkuriv /Hmelnickij/) pedig az ukrán polgárosodás bölcsői lettek, ahonnan az ukrán kultúra nem egy nagy képviselője származott. Nyugat-Ukrajnához hasonlóan Dél-Ukrajna is kimaradt az iparosításból, mivel itt sem volt számottevő ásványkincs-előfordulás.

Ukrajna Ny-i felét tehát egyfajta polgárosodó, de alapvetően vidékies, a tradíciókat őrző, vallásos társadalom jellemzi, amely erőteljes közép-európai tudattal rendelkezik. Az ország K-i felén ezzel szemben a város lakó munkás-proletár társadalom erősen „szovjet tudatú”. Az itt élő emberek kohéziós és „tradícióteremtő” ereje, a szocialista állam tulajdonában lévő gyár, ill. a Szovjetunió szuperhatalmi imázsa, a függetlenné válás után „elveszett”. A kelet-ukrán társadalom jelenleg is identitási válságát éli. Ukránnak vallja magát, de oroszul beszél, és az ország jövőjét sem tudja Oroszország legszorosabb szövetsége nélkül elképzelni.

Ezek az ellentétek feszültek egymásnak a „Narancsos Forradalom” idején is, amelyek akkor kis híján az ország tényleges kettészakadásához vezettek. Ha Ukrajna kettősségéről beszélünk, akkor az nem csak annyit jelent, hogy K-en így, Ny-on meg úgy gondolkodnak az emberek. A társadalom jellegéből fakadóan az ország két fele eltérő demográfiai, urbanizációs és gazdasági arculattal rendelkezik.

Ukrajna területi tagolódásáról, régióiról

Az előzőekben leírtak alapján Ukrajna legmarkánsabb társadalmi választóvonalala az erdő és a sztyep határa, az Umany és Harkiv között húzódó vonal, amely a sztyep- és az erdőövezet, ill. az orosz-lengyel vetélkedés választóvonalainak eredője. Egy ilyen hatalmas ország – amely Európában Oroszország után a második legnagyobb területtel rendelkezik – azonban jóval bonyolultabb konglomeráció annál, mintsem hogy csak két nagy részre lehessen osztani.

Ukrajna természeti viszonyait tekintve sem egyszerűsíthető le erdő és sztyepe kettősségére. A Poleszje (*Polisszja*) mocsárvidéke és a Kárpátok hegyvidéke a Ny-i országrészben mindig is ritkábban lakott volt, így kevésbé válhatott a társadalmi fejlődés színterévé, mint Podólia (*Podillja*), Galícia (*Halicsina*) vagy Bukovina dombvidéke és erdői. D-en a Krím sajátos szubmediterrán klímája tette lehetővé, hogy megtelepedjenek ott az ehhez szokott görög vagy genovai kereskedők (1. ábra).

Ukrajna a történelem során sosem volt egységes, így területén hol nagyobb birodalmak, hol a birodalmak hűbéres, szövetséges államalakulatai, fejedelemségei osztoztak. Ezen államalakulatok, térségek nevei máig fennmaradtak az egyes országrészekben, ahol a helyi társadalom lokális tudatának alapját képezik. Tauria (*Tavrija*), a Krím ősi neve, ahol az ókorban görög gyarmatosítók vetették meg lábukat (Feodoszia, Pantikapaion). Később genovai kereskedők hoztak létre itt városokat (Kaffa/Szudak), amelyeket a 13. sz.-ban betörő tatárok pusztítottak el. A tatár-török uralomnak végül az orosz hódítás vetett véget a 18. sz.-ban (HAJDÚ-MOHAROS J. 1995). A Krímbe költöző orosz telepesek lassan túlsúlyba kerültek a tatárokkal szemben, így alakítva ki a félsziget sajátos tatár-izlám alapokra ráakódott orosz kulturális rétegét, amely teljes mértékben elkülönül Ukrajna más területeinek társadalmától. Végül 1944-ben a tatárok a sztálini kitelepítés áldozatául estek. Azon kívül, hogy 1954-ben a Krímet formálisan Ukrajnához csatolták, gyakorlatilag semmilyen történelmi kapcsolata sincs azzal.

A Szlobozsanscsinát („szabad föld”) az erdő és a sztyep határán a mai Szumi és Harkiv megyék, ill. a velük szomszédos orosz területek alkotják (1. ábra). Ukrajnának erre a területére a lengyel fennhatóság sosem terjedt ki. Moszkóvia is csak 17. sz.-ban terjesztette ki a hatalmát a tatárjárás után elnéptelenedett térségre. A 15–16. sz.-ban nagy számban érkeztek ide a kialakuló Orosz Birodalomból, ill. a lengyel fennhatóság alatt álló Podóliából a jobbágyi kötöttségek elől menekülő parasztok, akik az ún. „szlobodi”-k, azaz szabad falvak megalapítói voltak (FRIEDLEIN, G. 1993).

A Szlobozsanscsinától D-re, a sztyep volt a 16. sz.-tól a kozákság – immár nem szabadparaszti, hanem katonaparaszti társadalom – kialakulásának területe. A kozákok települései már nem a szabadparasztok apró szlobidiai, hanem a védelmi szempontokat figyelembe vevő sakktablás alaprajzú nagyobb helyőrség-falvai, az ún. „sztanyicák” voltak (HAJDÚ-MOHAROS J. 1995). A Dnyeper kanyarulatában, a ‘zúgók mögött’ (*za porogi*) kezdődött a zaporizzsjai Szics, amely a sztyepvidéki kozákok egyik központja volt a 16–18. sz.-ban. A sztyepen élő kozákság azonban korántsem alkotott homogén társadalmat, ill. homogén régiót. A 17. sz.-tól a mai Ukrajna területétől K-re eső sztyepet is elkezdtek benépesíteni a kozákok, így jött létre a zaporizzsjai mellett a doni sztyepen (*Donscsina*) a doni, a Kaukázus É-i előterének pusztáin (*Kubanscsina*) pedig a kubányi kozákság. A doni és kubányi kozákok azonban ma már aligha rendelkeznek ukrán öntudattal. Ezt igazolja az is, hogy Ukrajnában a luhanszki terület, amely tradicionálisan a doni kozákság településterületéhez tartozik, etnikai összetételét tekintve orosz többségű.

A fokozatosan belakott Kelet-Ukrajna térségeivel szemben, Nyugat-Ukrajna területén mindig is a szláv népesség és kultúra volt a meghatározó. A Kijevi Rusz bukása után a két fejedelemség, Halics (Galics – Galícia) és Lodoméria (Volodimir – Volhínia), majd fél évezredig lengyel–litván uralom,

és közép-európai kulturális befolyás alatt ált. Lengyelország felosztása után Podólia és Volhínia orosz fennhatóság alá került, míg Galícia egészen a 20. sz. közepéig a Habsburg uralom alatt állt, majd az első világháború után a lengyel államba tagozódva a közép-európai fejlődési utat járta.

A Kijevi Rusz bukása után, a tatár uralom következtében indult meg Kárpátalja irányába egy lassú keleti szláv bevándorlás, ahol 200–300 év alatt lassan többségbe kerültek a ruszinok (FRIEDLEIN, G. 1993). Ekkortájt alakult ki itt a Galiciától is elkülönülő helyi ruszin (*rutén*) öntudat.

A közigazgatás a 20. sz. során a centralizált Szovjetunióban aligha lehetett a lokális identitás erősítője. A helyi kezdeményezések és a centrumtól való függetlenedési törekvései sokszor csak a közigazgatás határok mentén tudtak jelentkezni.

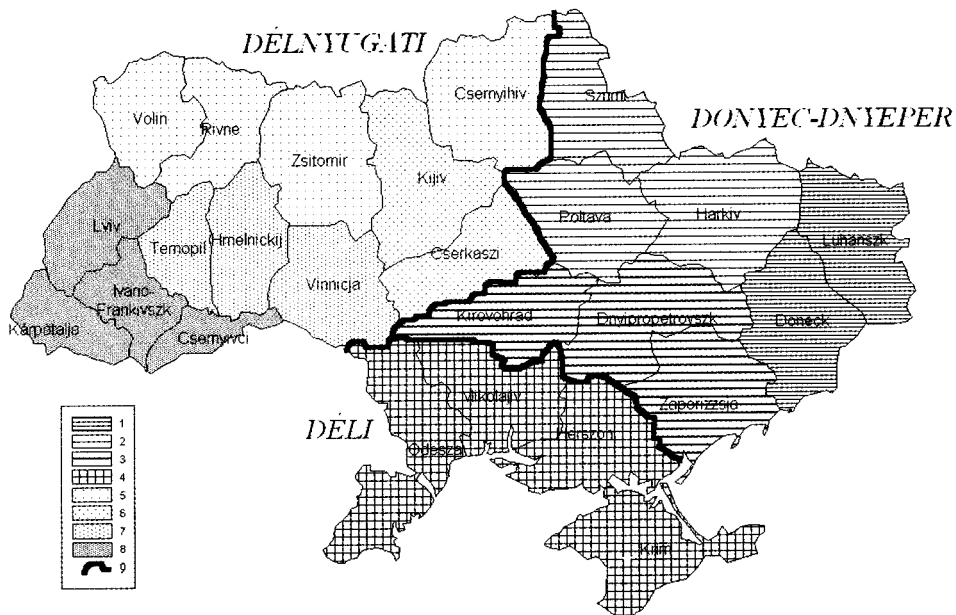
Ukrajna hivatalos területi tagozódását tekintve, jelenleg háromszintű felosztás létezik, amelyek közül a legnagyobb egység a régió, ez után következik az oblaszty – megye –, a legalacsonyabb szint pedig a rajon – járás, kerület. A cári időkben létező kormányzóságokat először 1928-ban kisebb körzetek (*okrug*) váltották föl, amelyek a magyar megyékhez voltak hasonló méretűek. 1932-ben az okrugokat a mainál kétszer-háromszor nagyobb *oblasztyok*ba yonták össze, amelyeket a háború előestéjén, 1940-ben végül a mai racionálisabb méretekre darabolták szét. A közigazgatás alapját képező oblaszty- és rajonszintű beosztás azóta alig változott (2. ábra).

Annál többször szabták át a régiókat, aminek oka az volt, hogy azokat mindig az aktuális gazdaságpolitikai célok alapján határozták meg. Kialakításuk Ukrajna heterogén területi mivoltából fakadóan mindig is viták tárgya volt.

A szovjet időkben Ukrajnát 3 nagy gazdasági körzetre (Délnyugati, Donyec-Dnyeper, valamint Déli Gazdasági Körzetre) osztották. Ezeket a korábbi 7 gazdasági-adminisztrációs körzetből hozták létre, amelyek a Szovjetunió méreteihez képest kicsinek bizonyultak. A 3 körzet 1961 és 1991 között létezett (FRIEDLEIN, G. 1998). Közülük a Délnyugati Gazdasági Körzet a Szovjetunió belül Moszkvához viszonyítva ugyan DNy-on volt, de valójában ez volt a tényleges Nyugat-Ukrajna. A második nagy régió, a Donec-Dnyeper Gazdasági Körzet magában foglalta Ukrajna legnagyobb ipari agglomerációit. A Déli Gazdasági Körzet volt a legkisebb, amelyet a Fekete-tenger partján lévő oblasztyok alkottak. A 3 nagy gazdasági körzet – ha nem is pontosan követve – jól példázta az ország eltérő múltú térségeit. A Délnyugati gyakorlatilag az erdőövezetnek felelt meg (bár kimaradt belőle a Szumi és a Poltavai oblaszty). A Donec-Dnyeper Gazdasági Körzet az iparosodott sztyepterület, míg a Déli körzet a Tengermellékre, az egykori „Új-Oroszországra” terjedt ki (2. ábra).

A függetlenné válás után a 3 körzet túlméretezettnek bizonyult, sőt már 1990-ben javaslatok születtek kisebb régiók létrehozására (FRIEDLEIN, G. 1998). Az ország új geopolitikai orientációja, és az Európai Unióhoz való

2. ábra. Ukrajna oblaszty- és régiószintű tagozódásának változása (FRIEDLEIN, G. 1998 és Atlasz Geografija Ukrajini 2000 alapján). 1991 óta nyolc régió: – 1 = Doneck; 2 = Kelet; 3 = Dnyeper-mente; 4 = Dél; 5 = Poliszja; 6 = Központi; 7 = Podólia; 8 = Kárpátok; 9 = az 1961–1991 közötti három gazdasági körzet határa

Changing of oblast and regional levels in Ukraine (After FRIEDLEIN, G. 1998 and Atlas Geografija Ukrajini 2000). – after 1991 eight regions: – 1 = Doneck; 2 = East; 3 = Pridniprovski; 4 = South; 5 = Polissia; 6 = Central; 7 = Podillia; 8 = Carpathian; 9 = border of the three economic regions between 1961 and 1991

közeledés is szükségessé tette a regionális beosztás újragondolását. Végül 8 régiót hoztak létre, amelyek közül a legnagyobb, a D-i régió megfelelt a korábbi Déli Gazdasági Körzetnek. A Donec-Dnyeper Gazdasági Körzetben visszaállították az 1961 előtti regionális beosztást. A legnagyobb változások a Ny-i országrészben történtek, ahol a központi régió mellett létrehoztak még három régiót (2. ábra).

Miután Ukrajna kivált a Szovjetunióból, meglazult a központosított struktúra, és az egyes térségek a közigazgatás választóvonalai mentén próbáltak függetlenedni a kijevi központi kormányzattól. Már ebben az időben felmerült, hogy a függetlenné váló Ukrajna egy Németországhoz hasonló szövetségi állammá váljon (HARAN, A. 2002a), azonban a centralista hagyományok ezt nem tették lehetővé. A Krim elszakadási törekvései majdnem háborúba torkolltak, végül az országrész széleskörű autonómiát kapott, és Ukrajnán belül az egyetlen autonóm köztársaság lett. Hasonló törekvések zajlottak K-en a Donecki

és a Luhanszki oblasztyokban, Dél-Ukrajnában, ill. Kárpátalján is (HARAN, A. 2002a). A luhanszki terület egy részére még az Oroszországban élő doni kozákok is igényt tartottak. 1991-ben „Új-Oroszország Demokratikus Uniója” Novorosszija újraélesztését, és Ukrajnától való függetlenedését tűzte zászlajára (HARAN, A. 2002a). Doneck, Odesza és Lviv éppúgy, mint Szimferopol a központi kormányzat mellett regionális centrumokká váltak.

A függetlenné válás után Ukrajna területi struktúrájának sajátos elemei lettek az ún. oligarchák által irányított regionális „klánok”, vagy gazdasági érdekcsoportok (HARAN, A. 2002a; ÅSLUND, A. 2005), amelyek a privatizációs folyamat során teremtették meg gazdasági és politikai befolyásukat. A gazdasági érdekcsoportok befolyással vannak az egyes régiók politikai életére – képviselőket juttatnak a helyi igazgatásba, vagy akár a központi parlamentbe (*Verkhovnaja Rada*) vagy éppen „elmozdítják” azokat. Uralják a térség fehér, szürke és fekete gazdaságát. Ilyen csoport áll a Donec-medence „élén”, éppúgy mint Dnyipropetrovszkban vagy Kijevben. A 3 legerősebb csoport mellett a harkivi, odeszai és lvivi csupán kisebb jelentőségű (ÅSLUND, A. 2005). A regionális csoportoknak elemi érdeke a központi irányítástól való függetlenedés, így gyakran állnak a helyi autonómia törekvések élére, amelyre a legjobb példát a Donec-medence szolgáltatja.

Az egymást néhol átfedő, egymással néhol megegyező történelmi, természetföldrajzi és tervezési-gazdasági régiókat összevetve Ukrajna alapvetően 4 makrorégióra tagolható, amelyek az égtájak alapján a következők: *Nyugat, Középanyugat (Centrum), Kelet és Dél (1. ábra)*.

Közülük *Nyugat* vált legkésőbb Szovjet-Ukrajna részévé, ahol a legerősebb a közép-európai öntudat. A térség magába foglalja Kárpátalját, Galíciát, Volhíniát, Bukovinát. Gazdasági és kulturális centruma Lviv. A térségben előforduló ásványkincsekre számottevő ipar települt, a domborzati viszonyok miatt viszont a mezőgazdaság számára kedvezőtlenek a feltételek.

Középanyugat már több mint két évszázada orosz érdekszféra, ahol a közép-európai tradíciók a középkori Kijevi Rusz kulturális örökségére rakódtak rá. Ez Ukrajna leggyengébben iparosított térsége, az ország igazi agrárszíve, amely a Poleszjére, Podóliára, és az erdős sztyep övezetére terjed ki. A térség központja, Kijev mellett csupán néhány – Ukrajnában – közepesnek mondható város, mint Vinnicja, Zsitomir, Csernyihiv és Poltava emelkedik ki.

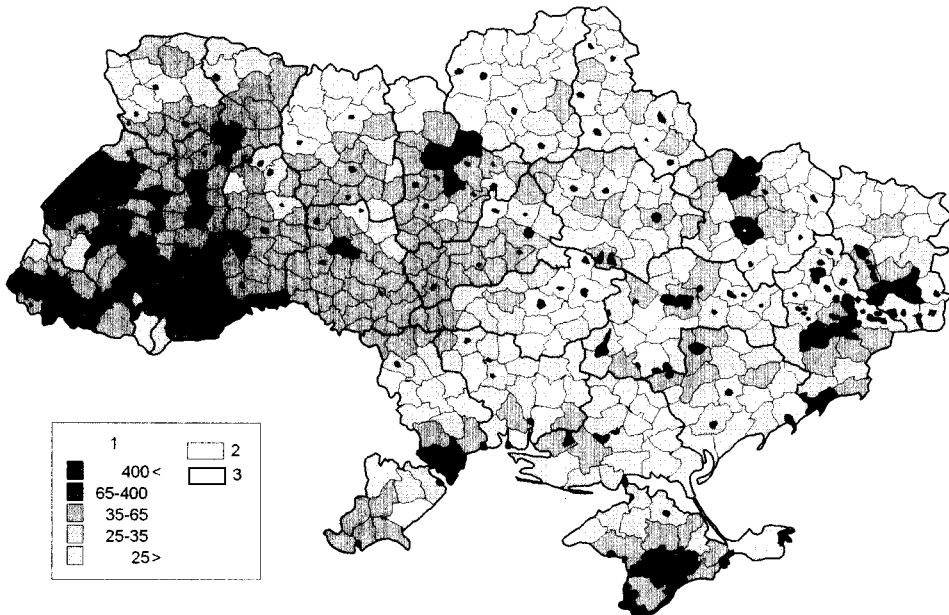
Kelet a későn betelepült sztyep övezetre terjed ki, s csak a 20. sz. során vált az ország ipari fellelővívá. A térségnek 3 nagy centrumtelepülése van: Harkiv, Dnyipropetrovszk és Doneck, amelyek mellett Krivij Rih, Zaporizzsja és Luhanszk kisebb jelentőségű.

Dél („Új-Oroszország”) fejlődése a 20. sz. elejéig megegyezett Keletével, ám itt nem következett be erőteljes iparosítás. A területet az alacsony népsűrűség jellemzi, ahol csak a tengerparti kikötők (Mikolajiv, Szevasztopol és Kerics) tudtak nagyvárossá fejlődni. A térség központja Odesza.

Ukrajna társadalomföldrajzi arculatának regionális eltéréseiről

Ukrajnában az egyes térségek egyedi társadalmi-gazdasági jellege az eltérő természeti viszonyok és az eltérő történeti fejlődésment eredménye. A természeti adottságok következtében az országon belül jelentős népsűrűségi különbségek vannak. A vidéki – vagy agrár – népsűrűség a Kárpátok galíciai és bukovinai előterében a legnagyobb. A népsűrűség K felé csökken, de a leg-ritkábban lakott területek É-on és D-en a Poleszje mocsárvidékén, ill. a sztyep D-i részén vannak. A Donec-medence térségében rendkívül alacsony a vidéki népsűrűség, csupán a városok képviselik hatalmas népsűrűségi góccokat, ezért megyei átlagban itt találjuk a legmagasabb értékeket (3. ábra).

Ukrajna népessége az 1989. évi népszámlálásig (51 millió fő) növekedett, azóta viszont csökken. A 2001. évi népszámláláskor már csupán 48 millió fő lakott az országban. A népességszám csökkenése különböző mértékben sújtotta az egyes régiókat, sőt markáns különbségek mutatkoznak a tekintetben is, hogy az adott régió városairól, vagy falvairól van-e szó.

3. ábra. A népsűrűség alakulása Ukrajna rajonjaiban (a 2001. évi népszámlálás adatai alapján /ukrcensus.gov.ua/). – 1 = népsűrűség (fő/km²); 2 = rajonhatár; 3 = oblaszhatár

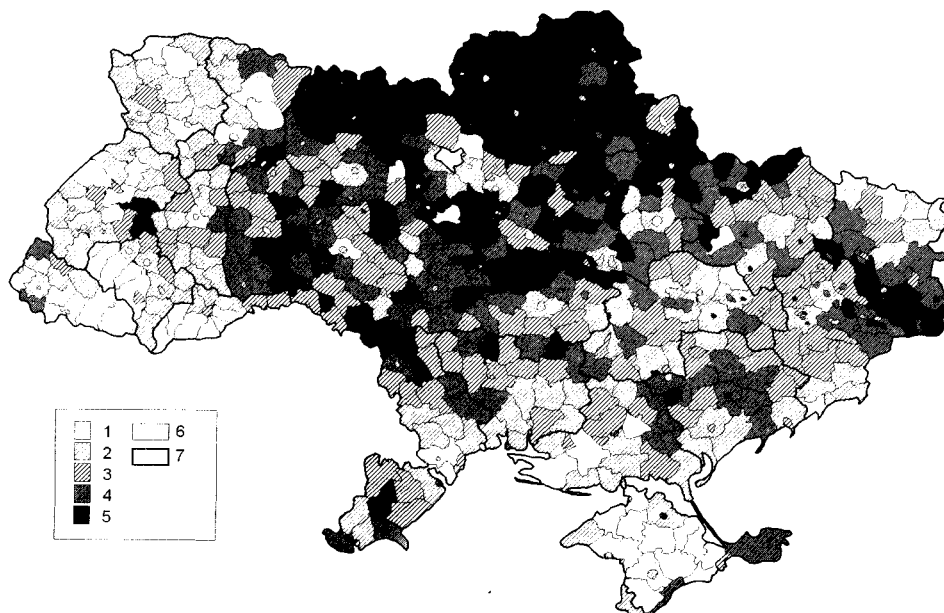
Population density of Ukrainian rayons (districts) (Source: census in Ukraine 2001. /ukrcensus.gov.ua/). – 1 = population density (person per sq. km); 2 = border of rayon (district); 3 = border of oblast

A városban lakók száma – a migrációs nyereségnek köszönhetően – Nyugaton és Középnjugaton általában növekedett. A Kárpátok vidékén a falvak sem veszítettek jelentős számú népességet. Középnjugat-Ukrajna vidéki térségeit, amelyek a mezőgazdaság válsága miatt nehéz helyzetbe kerültek, ezzel szemben nagyarányú lakosságcsökkenés jellemezte az utóbbi időben, ahol az elvándorlás a környező közép- és nagyvárosok lélekszámát növelte.

A középnjugati falvakból főként a fiatalok vándoroltak el, ezért akut problémát jelent a lakosság elöregedése. A városok Középnjugaton részben megtartották korábbi népességüket, sőt Kijev és Hmelnickij megyék városi lakosságszáma emelkedett is. Az ország K-i részén abszolút értékben a városokban jóval nagyobb számú lakosságcsökkenés volt, mint vidéken. A K-i területek nagy iparüzemi zónáiban – főként a Donec-medencében – levő városok népessége a nagyipar leépülése és a munkanélküliség miatt kivándorolt a környező vidéki térségekbe. Külön esetként említhető a városok lélekszámának drasztikus csökkenése, és a vidéki térségek népességnövekedése Kárpátalján, Csernyivci megyében és a Krími Autonóm Köztársaságban (4. ábra).

A természetes szaporulat az ország Ny-i felében jóval magasabb, mint K-en. Megyei szinten Doneck és Luhanszk megyékben a legalacsonyabb, míg Ny-on a legmagasabb a születési arányszám. A gyermekhalandóság is K-en magasabb. A népességszám változása csak részben írható a természetes szaporulat számlájára, mivel jelentős szerepe van abban a migrációnak is. A kijevi agglomeráció népességnövekedése jelentős mértékben a belső vándorlásnak köszönhető, míg a Krím népességszám változásában nagy szerepet játszott a nemzetközi migráció, a megmaradt krími tatárok töredékének hazatelepülése (HARAN, A. 2002a). A Ny-i megyékben, főként Kárpátalján és Rivnében a migrációnak és a természetes szaporulatnak egyaránt döntő szerepe volt a népességszám változásában. A Ny-i térségek aránylag kedvezőbb munkalehetőségei miatt sokan érkeztek ide Középnjugat-Ukrajna vidéki térségeiből vagy Kelet-Ukrajna ipari agglomerációiból. Hasonló okok miatt nem veszített nagyobb népességet a Dnyipropetrovszk-Zaporizzsja agglomeráció sem (4. ábra).

Az egyes régiók közötti különbségek jól megragadhatók az urbanizáció szintjében és a településhálózat eltérő jellegében is. A K-i és a Ny-i országrész urbanizációs helyzetét tekintve gyökeresen eltér egymástól. Ny-on egy alapvetően rurális jellegű, míg K-en egy urbánus Ukrajna rajzolódik ki. A vidéki népesség 65%-a a Ny-i országrészhez tartozik, ahol a vidéken élők aránya 44%, ez meghaladja az országos átlagot. Még árnyaltabb a kép, ha nem vesszük bele a vizsgálatba Kijev 2,6 milliós lakosságát. Ebben az esetben a Ny-i országrész népességének csupán a fele városi lakos. Ny-on annak ellenére, hogy Középnjugat-Ukrajnához képest magasabb a vidéki népsűrűség, a vidéki lakosság aránya a jelentős számú kis- és középváros miatt nem magasabb. Itt hosszú időn át a közép-európai, főként a lengyelhez hasonló városfejlődés ment végbe.

4. ábra. A népességszám változása Ukrajna rajonjaiban 1989 és 2001 között (az 1989. és a 2001. évi népszámlálás adatai alapján /ukrcensus.gov.ua/). – 1 = növekedés (0%<); 2 = „felértékelődés” (0%– -6%); 3 = „stagnálás” (-6%– -9%); 4 = csökkenés (-9%– -12%); 5 = extrém csökkenés (-12%<); 6 = rajonhatár; 7 = oblaszhatár. A „felértékelődés” esetében a népességszám csökkenés az országos átlag-nál kisebb, a „stagnálás” esetében pedig azzal nagyjából megegyező mértékű volt

Population change by rayons (districts) of Ukraine between 1989 and 2001 (Source: census in Ukraine 1989 and 2001 /ukrcensus.gov.ua/). – 1 = increase (0%<); 2 = „upgrading” (0%– -6%); 3 = „stagnation” (-6%– -9%); 4 = decrease (-9% – -12%); 5 = extreme decrease (-12%<); 6 = border of rayon; 7 = border of oblast. „Upgrading” means population decrease to a lesser extent than the national average. „Stagnation” means population change by and large equal to national average

Az ország K-i részén a lakosság 88%-a él városokban, amelyhez hasonló arányokat pl. Nagy-Britanniában találunk. A magas arány főként a nagy ipari centrumokra (Donec-medence, Zaporizzsja és Dnyipropetrovszk térsége) jellemző. Itt a sztyep késői benépesedése miatt rendkívül alacsony a vidéken élők száma, amely mellett nagy népességet tömörítő városhálózat van.

A városok átlagmérete K felé növekszik, az ország Ny-i felén az átlagos városméret csupán 50 ezer fő, míg K-en majdnem 80 ezer fő. A legkisebb az átlagos városméret (20–40 ezer fő) a Kárpátok vidékén és Galíciában. Minél K-ebbre haladunk, annál több 100 ezer főnél népesebb várost találunk Ukrajnában. Amíg Ny-on csupán a megyeközpontok számítanak nagyvárosnak, addig K-en egy megyén belül akár 4–7 nagyváros is lehet. Ezzel együtt

K-en hiányoznak a városhálózatból a Galíciára annyira jellemző kis- és középvárosok, ami a 20. sz.-i erőteljes iparosítás következtében fellépő városrobbanás következménye. A kialakuló iparvárosok hamar „kinőtték” ezt a kategóriát.

A városok méretének tendenciáihoz képest a falvak átlagméretei azzal pont ellentétesen, K felé csökkennek. A falvak mérete a Kárpátok térségében a legnagyobb, mivel ott rendkívül magas az agrárnépsűrűség. Kárpátalján, Ivano-Frankivszk és Csernyivci megyékben az 1000 főt meghaladó átlagos lakosságú falvak jellemzőek. Északkelet-Ukrajnában nem éri el, K-en pedig éppen csak meghaladja az átlagos faluméret a 400 főt, amely már aprófalvas térséget jelent. Ez a szlobozsanscsina elaprózott szabadparaszti falvainak következménye.

A településhálózat méretbeli összetételén túl nagy különbségek mutatkoznak az országon belül a térbeli eloszlást illetően is. A településhálózat az ország középnyugati és Ny-i térségeiben, ill. a Donec-medencében jóval sűrűbb, mint a D-i részekben. A városhálózat a Kárpátok előterében, Kijev térségében és a Donec medencében a legsűrűbb.

Ukrajna egyes térségeiben eltérő a településhálózat térbeli eloszlása, mivel az agrártérségekben az inkább egyenletes, míg az iparosodott területeken koncentrált eloszlást mutat. A városhálózat térbeli rendjét a legközelebbi szomszéd indexszel megvizsgálva Ukrajna 200 legnagyobb városára $L=1,03$ érték adódik. A legközelebbi szomszéd index 0,9 és 1,3 közötti L értéke esetén a ponteloszlás (település-eloszlás) véletlenszerű, ennél magasabb érték a szabályos elrendeződés, míg ennél alacsonyabb a térbeli koncentrálttság irányába mutat (NEMES-NAGY J. 1998). Csak a Ny-i országrészre értelmezve a legközelebbi szomszéd indexet, az már inkább az egyenletesség irányába hajlik ($L=1,18$). Leszűkítve a kört a főként mezőgazdaság jellemezte középnyugati Rivne, Ternopil, Zsitormir, Hmelnickij és Vinnicja megyékre a településhálózat eloszlása még inkább az egyenletesség jeleit mutatja ($L=1,21$). A településhálózat szabályosabb jellegű eloszlása a mezőgazdasági termelés következménye, ahol a homogénnek felfogható térben a piachelyek (városok) egymástól egyenlő távolságban való elhelyezkedésre „törekzenek”.

Ukrajna lakosságának csupán 78%-a ukrán nemzetiségű. Általánosságban elmondható, hogy minden városban jelen van egy számottevő, a Ny-i országrészben 5–8%-os, míg K-en 25–40%-os orosz kisebbség. Az oroszok főként az ország iparosodott térségeiben élnek (HARAN, A. 2002a). A Donec-medencében, a Krímben és a Duna-delta vidékén a városban lakók több mint fele orosz. A vidéki térségekben csupán a sztyeppövezetben vannak oroszok, ahol arányuk az egyes rajonokban átlagosan 20–30%, ami Luhanszk megyében, Szumitól É-ra, és a Krímben az 50–70%-ot is meghaladja. Az orosz kisebbség aránya részben az asszimilációnak, részben a hazatelepülésnek köszönhetően 1989 és 2001 között 22%-ról 17%-ra csökkent. Az orosz-ukrán etnikai határ kevésbé jelölhető ki pontosan, igazából az mondható el, hogy DK

felől ÉNy felé csökken az orosz kisebbség aránya, amely az Umany-Harkiv vonaltól Ny-ra gyakorlatilag megszűnik a vidéki térségekben.

Az etnikai arányokhoz képest jóval magasabb az orosz nyelvet beszélők aránya és a nyelvi határ is élesebben rajzolódik ki. Az Umany-Harkiv vonaltól K-re a lakosság fele, sőt a Donec-medence, Harkiv és a tengerparti kikötővárosok lakosságának 80–90%-a orosz ajkú, azaz sok olyan ukrán is él ott, aki nem beszél anyanyelvét. Az ország Ny-i felében viszont csak az oroszok beszélik az orosz, azaz az etnikai arányok megegyeznek a nyelvi arányokkal.

Az orosz kisebbség mellett az egyéb etnikumok nem jelentősek, csupán érdekes színfoltjai az országnak. Az ország Ny-i felén korábban élt lengyel kisebbség a második világháborút követő népeségmozgások (lakosságcsere, kényszer-áttelepítés) következtében ma már csak Szambir környékén, a lengyel határ mellett számottevő. Ezzel együtt főként Ternopil, Hmelnickij, Vinnicja és Zsitomir megyék területén elszórtan még ma is megtalálható. Hasonló a helyzet a moldávokkal is, akik a Budzsák területén, ill. a Déli-Bug térségében alkotnak szórványos kisebbséget. Bukovinában a román, Kárpátalján a magyar, míg a budzsáki sztyepén a bolgár és gagauz, ill. az észak-krími sztyepen a tatár kisebbség említésre méltó.

A függetlenné válás után, 1990 és 2004 között a vallásos népesség száma megháromszorozódott. Ukrajna Ny-i fele jóval vallásosabb a K-i országrésznél. Emellett a korábbi kisebbségek, amelyek mára már beolvadtak, jól őrzik vallási tradícióikat. Galíciában pl. a vallásos népesség több mint fele a Ny-i keresztény egyházhoz tartozik, míg a Krím vallásos lakosságának több mint harmada muzulmán.

A nyelvileg és etnikailag megosztott népesség politikai aktivitása, pártállása is erősen determinált Ukrajnában. HARAN, A. (2002a) szerint a Nyugat-Ukrajna lakossága rendelkezik a legerősebb nemzettudattal, ennek következtében politikailag igen aktív. Középanyugat-Ukrajna lakosságát – habár a városokban és vidéken egyaránt abszolút többségben vannak az ukránok – már inkább a politikai passzivitás jellemzi. K-en az orosz lakosság – főként Luhanszk területén – meglehetősen erős politikai aktivitással rendelkezik. D-en az orosz városi lakosság mellett a vidéket inkább az ukrán népesség jellemzi, amely politikailag kevésbé vállal szerepet.

A fenti különbségeknek megfelelően alakultak a 2004. évi decemberi választások is, amikor a Ny-i országrész lakossága Juscsenkóra, a Nyugattal szövetséget kereső elnökjelöltre szavazott. Galíciában a szavazók több mint 90%-a Juscsenkót és „Narancsos Forradalmát” támogatta, míg Középanyugaton ez az arány már csak 70% körül mozgott. Dél- és Kelet-Ukrajnában – a Krím és a Donec-medence kivételével – a lakosság 60%-a az oroszbarát Janukovicsra szavazott. A Krímbe, ill. Doneck és Luhanszk megyékben a szavazatok 90%-át az oroszbarát oldal kapta meg (ÅSLUND, A. 2005).

Az 1990-es évek során az ország fokozatosan közelített a 2004. évi választásokon megmutatkozó megosztottság felé. Az orosz lakosság mindig is a „baloldal”, míg a nyugat-ukrán lakosság a „jobboldal” támasza volt. Egy felmérés szerint (HARAN, A. 2002b p. 272) Ukrajna lakosságának harmada, míg Kelet-Ukrajna lakosságának fele szeretné, hogy az ország Oroszországgal egyesüljön. Egy másik felmérés szerint (HRYZAK, J. 2002 p. 45), amelyet Lvivben és Doneckben végeztek 2000-ben, a lvivi lakosság 78%-a elsősorban ukránnak tartja magát. A Doneckben a megkérdezettek 45%-a szovjet-polgárnak vallotta magát, és csupán 23%-a orosznak és 26%-a ukránnak.

Összegzés

Ukrajna az erdő- és a sztyepövezet, Közép- és Kelet-Európa, ill. az orosz és lengyel befolyás határán fekszik. Az ország két eltérő társadalmi-gazdasági múltú fele – amelyet az Umanj-Harkiv vonal választ el egymástól – mellett az országban alapvetően négy nagy makrorégió különböztethető meg, amelyek tovább differenciálják az ország regionális arculatát.

A két országrész népességének nem csak a politikai beállítottsága, hanem demográfiai, etnikai, urbanizációs viszonyai is erősen különböznek. A Ny-i országrész vidéki jellegű – de a polgárosodás útján előrehaladott – nemzeti öntudatos társadalmával szembeállítva áll a K-i országrész ipari-munkás városodott társadalmával. Az ország két fele közötti különbség a Szovjetunió felbomlása és a centralista hatalom meggyengülése után fölerősödött, ami 2004-ben majdnem az ország széteséséhez vezetett. A nyugat-ukrán, galíciai ukrán nemzettudat újra teret nyert, megerősödött. Kelet-Ukrajna ipari „fellegváraiban” a lakosság szovjet identitása válságba került így kialakította magának a jellegzetes lokális Doneci öntudatot. Az ország érdeke az ellentétek ellenére is az együttélés, hiszen a K-i lakosság is ukránnak vallja magát, csak ukránságát másként ítéli meg. A különbségek viszont annyira mélyek, hogy megszűnésük hosszú távon sem valószínűsíthető.

IRODALOM

- ÅSLUND, A. 2005. The Economic Policy of Ukraine after the Orange Revolution. – Eurasian Geography and Economics , 46 5. pp. 327–353.
- Atlasz Geografija Ukrajini 2000. – DNVP Kartografija, Kijev, 47 p.
- Atlasz Ukrajini 2005. – DNVP Kartografija, Kijev 95 p.
- BASSA L. 2006. Övezetek, régiók, körzetek Ukrajnában – Harmadik Magyar Földrajzi Konferencia, Konferencia CD, MTA FKI, Budapest 16 p.
- FRIEDLEIN, G. 1993. Regionen in der Ukraine – Europa Regional 1. 1. Institut für Länderkunde, Leipzig, pp. 25–30.

- FRIEDLEIN, G. 1998. Zentrensysteme und Raumentwicklung in der westlichen Ukraine. – In: BRANDE, I.–DIETER, F. (Hsg.): Städteysteme und Regionalentwicklung in Mittel- und Osteuropa. Beiträge zur Regionalen Geographie, Institut für Länderkunde, Leipzig, pp. 75–125.
- FRIEDLEIN, G. 2000. Grundzüge der Raumstruktur der Ukraine – Österreichische Osthefte, 42. 3–4. Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, Wien, pp. 11–42.
- HAJDÚ-MOHAROS J. 1995. Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 173 p.
- HARAN, A. 2002a. Der regionale Faktor in der ukrainischen Politik. – In: SIMON G. (Hsg.): Die neue Ukraine. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, pp. 99–126.
- HARAN, A. 2002b. Innenpolitische Bestimmungsfaktoren der Außenpolitik – In: SIMON G. (Hsg.): Die neue Ukraine. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, pp. 267–296.
- HRYZAK, J. 2002. Die kommunistische Vergangenheit in der Gegenwart – In: SIMON G. (Hsg.): Die neue Ukraine. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, pp. 29–50.
- Isztoricsnij Atlasz Ukrajini 2001. – Mapa Kijiv, Kijev
- MAKSYMENKO, S. 2000. Ukrajna regionális politikája: az átmenet kihívásai. – In: HORVÁTH GY. (szerk.): A régiók szerepe a bővülő Európában. MTA RKK Pécs, pp. 119–129.
- MENDÖL T. 1946. A kultúrtáj képe a Szovjetunióban. – In: BOLGÁR E. (szerk.): A Szovjetunió I. köt. Athenaeum, 567 p.
- MRINSKA, O. 2003a. Regional disparities in Ukraine – consequences of transitional period. – National Taras Shevchenko University, Kijev, 18 p.
- MRINSKA, O. 2003b. Traditional industrial regions of Ukraine. – Paper for RSA International Conference, Pisa, 16 p.
- NEMES-NAGY J. 1998. A tér a társadalomkutatásban. – Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 260 p.
- VAN ZON, H. 2001. The Political Economy of Independent Ukraine. – University of Sunderland, England, 236 p.
- VAN ZON, H.–BATAKO, A.–KLESLAVSKA, A. 1998. Social and Economic Change in Eastern Ukraine. – Ashgate, Adlershot–Brookfield–Singapore–Sydney, 182 p.

Katona András (főszerk.): Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények. – Közlekedési Múzeum, Budapest, 2003. 198 p.

Közlekedéstörténészeink lelkes csapata 2002-ben tartotta legutóbbi tudományos konferenciáját a Közlekedési Múzeumban. A Közlekedéstudományi Egyesület Közlekedéstörténeti Szakosztályával közös rendezvényen a szakterületen született legújabb kutatási eredményekről számoltak be a kutatók. Ezek közzétételére vállalkozott a Közlekedési Múzeum Katona András főigazgatónak, a tanulmánykötet főszerkesztőjének irányításával, s bátran kijelenthetjük: értékes adalékkal gazdagodott a hazai közlekedéstudomány szakirodalma.

Az olvasónak az izléses borítójú könyv első végiglapozása után három dolog keltheti fel rögtön a témakör iránti érdeklődését: a szerteágazó tartalom, az adatgazdagság és a szakcikknek lényegre törő tömörsége, mely sajátosságok máris olvasásra ösztönöznek. Jelen ismertetőben nem is térnénk ki az egyes tanulmányok részletes tartalmára, csupán